

ІННОВАЦІЙНІ ПІДХОДИ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ДИТЯЧИХ СТОМАТОЛОГІВ З УРАХУВАННЯМ СИТУАТИВНО-КОМУНІКАТИВНИХ МОДЕЛЕЙ ПРОФЕСІЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ЯК ПРЕДМЕТ ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

INNOVATIVE APPROACHES TO PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE PEDIATRIC DENTISTS TAKING INTO ACCOUNT SITUATIONAL AND COMMUNICATIVE MODELS OF PROFESSIONAL INTERACTION AS A SUBJECT OF PEDAGOGICAL RESEARCHES

Стаття присвячена теоретичному аналізу наукових публікацій, в яких розглядаються різні аспекти проблеми використання інноваційних підходів до професійної підготовки майбутніх дитячих стоматологів з урахуванням ситуативно-комунікативних моделей професійної взаємодії. Конкретизуючи спеціалізацію майбутніх лікарів на шляху розв'язання означеної проблеми, науковці пропонують використовувати інноваційні підходи для вдосконалення професійної підготовки майбутніх стоматологів на сучасному етапі розвитку української вищої школи, презентують досвід організації симуляційного навчання майбутніх стоматологів, аргументують важливість формування комунікативних навичок майбутніх лікарів-стоматологів, враховуючи особливості професійної взаємодії фахівців стоматології. У наукових публікаціях відображено педагогічний досвід впровадження сучасних форм, методів і технологій навчання студентів стоматологічного профілю у медичних закладах вищої освіти у процесі вивчення фахових дисциплін. В окремих дослідженнях акцентується увага на важливості формування комунікативної компетентності майбутніх стоматологів шляхом використання інтерактивних технологій: ділових ігор, симуляторів, кейсів. Узагальнення наукових розвідок свідчить, що дослідники розглядають комунікативну компетентність майбутніх лікарів-стоматологів необхідним складником оптимізації системи надання стоматологічних послуг. У професійній підготовці майбутніх стоматологів дитячого віку дослідники рекомендують враховувати особливості спілкування з дітьми різних вікових категорій, їхніми батьками, персоналом, щоб перші відвідини дитиною стоматологічного кабінету не мали травматичного чи негативного впливу на систематичні профілактичні огляди стоматологом чи подальше лікування в майбутньому. Проте існує нагальна потреба створення цілісного комплексу завдань, які відображатимуть різні аспекти ситуативно-комунікативних моделей професійної діяльності стоматологів дитячого віку, що визначаємо перспективним напрямом проведення подальших наукових розвідок.

Ключові слова: професійна підготовка, майбутні стоматологи, дитячі стоматологи, інноваційні підходи, ситуативно-

комунікативні моделі професійної взаємодії, інтерактивне навчання.

The article is devoted to the theoretical analysis of scientific publications, which consider various aspects of the problem of using innovative approaches to the professional training of future pediatric dentists, taking into account situational and communicative models of professional interaction. Specifying the specialization of future doctors on the way to solving the stated problem, the scientists propose to use innovative approaches to improve the professional training of future dentists at the current stage of development of Ukrainian higher education, present the experience of organizing simulation training of future dentists, argue for the importance of forming communicative skills of future dentists, taking into account peculiarities of professional interaction of stomatology specialists. The scientific publications reflect the pedagogical experience of implementing modern forms, methods and technologies of teaching dentistry students in medical institutions of higher education in the process of studying professional disciplines. In some studies, attention is focused on the importance of forming the communicative competence of future dentists through the use of interactive technologies: business games, simulations, cases. The generalization of scientific research shows that researchers consider the communicative competence of future dentists to be a necessary component of optimizing the system of providing dental services. In the professional training of future pediatric dentists, researchers recommend taking into account the peculiarities of communication with children of different age categories, their parents, and staff, so that the child's first visits to the dental office do not have a traumatic or negative impact on systematic preventive examinations by the dentist or further treatment in the future. However, there is an urgent need to create a complete set of tasks that will reflect various aspects of situational and communicative models of the professional activity of pediatric dentists, which we define as a promising direction for further scientific research.

Key words: professional training, future dentists, pediatric dentists, innovative approaches, situational and communicative models of professional interaction, interactive learning.

УДК 378

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/60.21>

Єфремова О.В.,

канд. мед. наук,
доцент кафедри
стоматології дитячого віку

Львівського національного медичного
університету імені Данила Галицького

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Професійна підготовка майбутніх фахівців медичної галузі, у тому числі

й дитячих стоматологів, постійно вдосконалюється у напрямі використання сучасних педагогічних технологій, адаптованих до навчання студентів, які здобувають вищу стоматологічну освіту. Щоб

визначити доцільність та ефективність використання навчально-методичного забезпечення інноваційного спрямування, апробованого сучасними дослідниками в педагогічній практиці медичних закладів вищої освіти (МЗВО) України, актуалізується конкретизація й узагальнення напрямів наукових розробок, представлених на широкий загал у вітчизняній науковій періодиці. Позаяк проблема нашого дослідження охоплює створення ситуативно-комунікативних моделей професійної взаємодії у підготовці майбутніх дитячих стоматологів, відтак предметом теоретичного аналізу окреслено наукові публікації, в яких представлено авторське бачення використання ситуативного навчання, реалізація комунікативного підходу у створенні ситуативно-комунікативних моделей професійної взаємодії стоматологів і зокрема фахівців стоматології дитячого віку, що є важливими науковими та практичними завданнями. Адже випускники МЗВО стоматологічного профілю покликані опанувати не тільки фахові знання, вміння і навички, а й бути компетентними у створенні оптимальної міжособистісної взаємодії з маленькими пацієнтами, їхніми батьками, персоналом, щоб перші відвідини дитиною стоматологічного кабінету не мали травматичного чи негативного впливу на систематичні профілактичні огляди стоматологом чи подальше лікування в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких дослідники розглядають різні аспекти цієї проблеми, здійснювався в кількох напрямках. Позаяк професійна взаємодія у медичній сфері є предметом наукових розвідок педагогічної спільноти, відтак дослідники зосереджують увагу на проблемі формування медико-педагогічної компетентності майбутніх лікарів [10], одним із аспектів якої є формування комунікативної компетентності як фундаментальної складової професії лікаря [2; 3], що є важливим складником у створенні ситуативно-комунікативних моделей професійної взаємодії в медичному середовищі. Конкретизуючи спеціалізацію майбутніх лікарів на шляху розв'язання означеної проблеми, науковці пропонують використовувати інноваційні підходи для вдосконалення професійної підготовки майбутніх стоматологів на сучасному етапі розвитку української вищої школи [5], презентують досвід організації симуляційного навчання майбутніх стоматологів [7], аргументують важливість формування комунікативних навичок майбутніх лікарів-стоматологів [1], враховуючи особливості професійної взаємодії фахівців стоматології [Устименко] та переконуючи, що комунікативна компетентність майбутніх лікарів-стоматологів є необхідним складником оптимізації системи надання стоматологічних послуг [6] і потребує опанування комунікативними тактиками спілкування лікаря з різними типами пацієнтів [14] і зокрема – в роботі дитячих стоматологів. Відтак

дослідники підкреслюють значущість компетентнісного підходу у професійній підготовці дитячих лікарів-стоматологів [4], поширюють досвід використання цифрових технологій в освітньому процесі на кафедрі дитячої стоматології [8] та імітаційних методів викладання дитячої терапевтичної стоматології [9]. Однак у наукових публікаціях не виявлено цілеспрямованих досліджень стосовно аргументації доцільності використання ситуативно-комунікативних моделей професійної взаємодії дитячих стоматологів, що є невирішеними частинами загальної проблеми.

Мета статті полягає в узагальненні напрямів наукових досліджень, що підкреслюють важливість використання ситуативно-комунікативних моделей професійної взаємодії дитячих стоматологів у процесі здобуття вищої освіти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійна діяльність сучасних фахівців медичної галузі не обмежується лише високим рівнем фахових знань і вмінь. Адже професійний функціонал лікаря охоплює сферу безпосередньої міжособистісної взаємодії на різних рівнях: «лікар – пацієнт», «фахівець медицини – родичі пацієнтів, які здебільшого не мають медичної освіти», «лікар – інший медичний персонал» тощо. Тому дослідники розглядають підготовку студентів МЗВО до ефективної професійно орієнтованої комунікації як процес формування культури професійного спілкування – системи знань, умінь і навичок адекватної поведінки в різноманітних ситуаціях спілкування, вмінь будувати ефективний діалог за правилами етики професійного спілкування, корегувати свою поведінку, долати конфлікти в процесі комунікації, що є складниками професійної комунікативної компетентності і має стати об'єктом комплексної фахової підготовки майбутніх лікарів [12, с. 188].

Дослідники акцентують увагу на необхідності врахування у професійній підготовці майбутніх лікарів-стоматологів формування комунікативних навичок, підкреслюючи важливість урахування вікових особливостей пацієнтів дитячого віку. Так, у науковій розвідці Н. Біденко, О. Остапко та О. Коваль [1] аргументовано важливість формування комунікативних навичок майбутніх дитячих стоматологів (на прикладі вивчення навчальної дисципліни «Дитяча терапевтична стоматологія»), які повинні вміти спілкуватися не тільки з дитиною у якості маленького пацієнта, а й з її батьками. Дослідники беруть до уваги такі напрями у навчанні студентів:

- усвідомлення майбутніми дитячими стоматологами необхідності враховувати психофізіологічні особливості дітей різного віку, що важливо для подальшого успішного лікування;
- формування у студентів умінь визначати рівень тривожності маленького пацієнта, щоб

допомогти подолати страх і тривожність як самої дитини, так і її батькам (прояви реакцій занепокоєння, стурбованості, страху, що суттєво впливає на поведінку дитини у стоматологічному кабінеті);

– готовність майбутніх стоматологів дитячого віку використовувати індивідуальний підхід до кожного пацієнта, щоб оптимізувати поведінку дитини на стоматологічному прийомі [1, с. 228].

Інноваційним підходом у професійній підготовці майбутніх дитячих стоматологів до ефективної комунікативної взаємодії дослідники вбачають використання кейс-методу, що на їхнє переконання є одним із найбільш ефективних інтерактивних методів навчання. У контексті нашого дослідження стосовно використання інноваційних підходів до професійної підготовки майбутніх дитячих стоматологів з урахуванням ситуативно-комунікативних моделей професійної взаємодії погоджуємося з думкою науковців, що «кейси конкретних ситуацій розвивають аналітичні, дослідницькі, комунікативні навички, виробляють уміння аналізувати ситуацію, планувати стратегію та приймати рішення» [1, с. 229].

Підтвердження думки щодо важливості організації професійно спрямованої міжособистісної взаємодії у змодельованих інтерактивних ситуаціях знаходимо в публікаціях інших дослідників. Так Н. Гевкалюк переконує, що використання технології навчання у співробітництві має такі переваги:

– сприяє підготовці майбутніх дитячих лікарів-стоматологів до організації ефективного спілкування;

– формує у студентів вміння розуміти та оцінювати дії співрозмовників: маленьких пацієнтів, особливо в ранньому дитячому віці, чи їхніх батьків, (позаяк емоційно-афектна сфера дітей раннього віку тільки формується, у них яскраво виражене емоційне сприйняття поведінки дорослих, яке прямим чином впливає на поведінку дитини на стоматологічному прийомі і вони перебувають в емоційній залежності від батьків, що зумовлює необхідність психоемоційної корекції батьків);

– спрямовує майбутніх лікарів дитячої стоматології регулювати свої дії відповідно до професійних вимог і умов роботи;

– формує навички спілкування дитячого стоматолога з маленьким пацієнтом, уміння вести діалог із дітьми, що забезпечує максимально ефективне проведення лікувально-діагностичних стоматологічних маніпуляцій;

– дає можливість обговорювати інформацію з іншими учасниками змодельованих інтерактивних професійно-комунікативних ситуацій, відстоювати свою точку зору, що сприяє трансформації знань у глибоке переконання [4, с. 17–18].

Будь-яка ситуація професійної комунікації фахівця медицини поєднує специфічні форми

і моделі поведінки, які складають основу медичного дискурсу. Дослідники стверджують, що в медичному інституційному дискурсі, який зумовлений нерівноправністю комунікантів (лікар – особа яка має спеціальну освіту, щоб надати кваліфіковану медичну допомогу, а пацієнт – особа, яка користується медичними послугами, тобто залежить від лікаря і не має достатньої компетентності у сфері стоматології), комплексно реалізуються такі напрями: встановлення діагнозу, консультації та медичні рекомендації, проведення медичного консилиуму та об'єктивної медичної експертизи тощо [11, с. 27].

Здатність дитячого стоматолога знаходити ефективний індивідуальний підхід до маленьких пацієнтів та виявляти порозуміння з пацієнтами підліткового віку, зважати на прояв у них різних емоцій є показником сформованості високого рівня навичок комунікації. Погоджуємося з думкою дослідників, що такі фахівці стоматологічного профілю є більш успішними і менше страждають від професійного вигорання [2, с. 68]. Доречним у зазначеному контексті є використання спеціального посібника у підготовці майбутніх лікарів до формування комунікативної компетентності [3]. Однак специфіка професійної діяльності стоматологів дитячого віку потребує урахування в таких навчальних матеріалах психолого-педагогічних аспектів міжособистісної взаємодії в наданні стоматологічної допомоги пацієнтам різних вікових груп. Відтак суттєве значення для розвитку майбутнього фахівця дитячої стоматології в контексті дослідження є використання інноваційних підходів для моделювання ситуативно-комунікативних завдань, у яких генеруватимуться всі аспекти професійної взаємодії в означені сфері, що відповідають вимогам сучасності до рівня професійної компетентності лікарського персоналу та сприятимуть професійному зростанню студентів ще у період навчання у МЗВО.

Погоджуємося з думкою науковців Полтавського медичного університету, що педагогічний аспект медичної освіти відображається в підготовці фахівців до виконання функцій організатора допомоги пацієнту, наставника, співрозмовника, тобто вимагає якостей, притаманних педагогові, зокрема, вміння комунікувати на рівні «лікар – пацієнт», володіти методами і прийомами професійного спілкування. Знову ж таки здебільшого дослідники не виокремлюють специфіки комунікативної взаємодії лікарів-стоматологів з пацієнтами дитячого віку, хоча загальні вимоги до налагодження комунікації визначаються в таких напрямках, які доцільно використовувати у спілкуванні на рівні «дитячий стоматолог – пацієнт-дитина, або супроводжуючі особи такого пацієнта»:

– отримати від дитини-пацієнта (враховуючи віковий ценз) чи супроводжуючих осіб достатньо

об'єктивну інформацію, необхідну для формування цілісної картини стоматологічної проблеми;

– вміння грамотно «зчитувати» психоемоційний стан дитини-пацієнта чи співрозмовників-батьків, щоб відповідно коригувати емоційний фон взаємодії;

– уміння чітко, вичерпно, тактовно, виражено і коректно формулювати запитання, досягаючи правильного розуміння їхнього сенсу співрозмовником, щоб отримати вичерпні відповіді на них;

– використовувати вміння налагоджувати комунікацію в оптимістичному тоні, водночас достовірно формулювати перспективи подальшої співпраці, демонструючи розуміння стану хворого чи його близьких і при цьому переконливо доводячи необхідність виконання медичних приписів і рекомендацій [10, с. 623].

Викладачі Івано-Франківського національного та Буковинського державного медичних університетів [14] аргументують важливість опанування майбутніми лікарями оптимальними комунікативними тактиками спілкування лікаря з різними типами пацієнтів. Автори слушно підкреслюють домінування діагностичної стратегії у спілкуванні лікаря і пацієнта, «яка реалізується за допомогою таких тактик, як запит конкретної інформації, зближення, пояснення, розрада, а також тактики підтримки емоційної рівноваги, вияву емпатії» [14, с. 105]. Дослідники аргументують специфіку тактики спілкування лікаря з пацієнтом-дитиною чи пацієнтом-підлітком, враховують вікові, педагогічні та психологічні особливості осіб певної вікової категорії. Однак аргументовані рекомендації можуть використовуватися лікарями будь-яких медичних спеціальностей як засадничі правила комунікативної взаємодії на рівні «лікар – пацієнт». У випадку роботи лікаря-стоматолога дитячого віку така комунікація супроводжується неможливістю отримати відповідь від пацієнта в процесі проведення стоматологічних маніпуляцій. Тому в підготовці майбутніх дитячих стоматологів доречно апробувати оптимальні моделі комунікативної взаємодії ще під час навчання у МЗВО.

Як важливу педагогічну інновацію у навчанні студентів-стоматологів навчання О. Кошкін розглядає використання симулятивних моделей професійної діяльності. Автор переконаний, що в таких умовах студент, використовуючи симулятори, має змогу відпрацювати будь-які практичні навички надання медичної стоматологічної допомоги. Під час навчання з симулятивними моделями допускається будь-який результат у виконанні стоматологічних маніпуляцій. Це не травмує психіку студента, який за умови помилкових дій не з реальним пацієнтом, а з відповідною моделлю, «відчуватиме всю міру особистої відповідальності за рівень своєї підготовки» [7, с. 56].

Переконані, що таким самим чином у ситуативно-комунікативних моделях професійної

взаємодії майбутні дитячі стоматологи матимуть змогу презентувати, продемонструвати, апробувати, визначити дієвість відповідних форм і методів організації міжособистісної взаємодії у процесі надання необхідної стоматологічної допомоги. Підтвердження цієї думки знаходимо у дослідженні, де аргументовано і доведено дослідним шляхом ефективність використання імітаційних методів викладання дитячої терапевтичної стоматології [9], які віднесено до інтерактивних методів. Доповнюючи думку дослідників стосовно ролі викладача у процесі використання імітаційних методів в навчанні фахівців стоматології, конкретизуємо основні завдання, що оптимізують освітній процес професійної підготовки стоматологів дитячого віку:

– розробити моделі комунікативних ситуацій, наближених до реальних, в яких комплексно поєднуються професійні дії (стоматологічні маніпуляції) та комунікативні аспекти міжособистісної взаємодії дитячого стоматолога з пацієнтами дитячого віку різних вікових груп, їхніми батьками чи супроводжуваними, сестринським персоналом чи іншими лікарями, щоб надати реальну кваліфіковану стоматологічну допомогу пацієнту;

– створити умови, щоб кожен студент мав змогу виявити свої професійні знання і комунікативні вміння, шляхом забезпечення високого рівня активності всіх учасників навчальної взаємодії у ситуативно-комунікативних моделях професійної діяльності, що сприятиме усвідомленню майбутніми дитячими стоматологами власної відповідальності за загальний результат;

– забезпечити умови для «рефлексії – обмірковування, аналізу студентом своїх дій, їх обґрунтування, оцінки правильності або помилковості з точки зору умов, які необхідно враховувати в конкретній ситуації (клінічній, деонтологічній, соціальній)» [9, с. 204].

Дослідники аргументують ефективність використання інтерактивних методів у формуванні комунікативної компетентності майбутніх лікарів-стоматологів, розглядаючи таку професійну якість фахівця як необхідну складову оптимізації системи надання стоматологічних послуг [6]. Автори наукової розвідки обґрунтовують доцільність використання різних педагогічних підходів на кафедрі терапевтичної стоматології, до яких відносять рольові та ділові ігри, дискусії, кейс-технології, презентації та захист проектів з метою формування комунікативної компетентності студентів. Означені методи мають в своїй основі ситуативно-комунікаційні моделі, тому, на нашу думку, можуть розширювати цільове призначення їхнього використання у професійній підготовці майбутніх дитячих стоматологів. Презентований досвід науковців свідчить про різновекторну спрямованість використання означених педагогічних

інновацій, наприклад, для активізації самостійної роботи майбутніх фахівців. Студенти отримують завдання, які стосуються суто професійної діяльності лікаря-стоматолога, який готовий використовувати новітні, інноваційні методи лікування, презентують свої проекти й залежно від поставленого завдання (цільової аудиторії) доводять доцільність, переваги, необхідність застосування конкретної апробованої методики чи інноваційно-перспективної, чи авторської. Також на основі усвідомлення важливості набуття професійно-комунікативного досвіду студенти презентують власні розробки моделей професійно-комунікативних ситуацій з подальшою демонстрацією: «лікар – пацієнт», «лікар – родичі пацієнта», «лікар – адміністрація клініки» [6, с. 111].

Отже, використання інноваційних підходів до професійної підготовки майбутніх дитячих стоматологів з урахуванням ситуативно-комунікативних моделей професійної взаємодії привертає увагу сучасних дослідників, що збагачує методологічне і методичне забезпечення навчання студентів медичного профілю.

Висновки із цього дослідження і подальші перспективи в цьому напрямку. Здійснений теоретичний аналіз наукових публікацій дає змогу дійти висновку, що проблема використання інноваційних підходів до професійної підготовки майбутніх дитячих стоматологів з урахуванням ситуативно-комунікативних моделей професійної взаємодії є предметом педагогічних досліджень у медичній сфері. Дослідники презентують досвід впровадження сучасних педагогічних форм, методів і технологій навчання студентів стоматологічного профілю. В окремих дослідженнях акцентується увага на важливості формування комунікативної компетентності майбутніх стоматологів шляхом використання інтерактивних технологій. Проте існує нагальна потреба створення цілісного комплексу завдань, які відобразатимуть різні аспекти ситуативно-комунікативних моделей професійної діяльності стоматологів дитячого віку, що визначаємо перспективним напрямом проведення подальших наукових розвідок.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Біденко Н. В., Остапко О. І., Коваль О. І. Формування комунікативних навичок майбутніх лікарів-стоматологів на додипломному етапі навчання *Вища освіта у контексті інтеграції до європейського освітнього простору*. 2018. № 6. Кн. 2. Т. 1 (79). С. 223–231.
2. Галіяш Н. Б., Бількевич Н. А., Петренко Н. В. Формування комунікативної компетентності як фун-

даментальної складової професії лікаря. *Медична освіта*. 2019. № 2. С. 67–74.

3. Галіяш Н., Петренко Н., Бількевич Н. Комунікативні навички в медицині : посіб. Тернопіль : ТДМУ, 2019. 132 с.

4. Гевкалюк Н. О. Компетентнісний підхід у професійній підготовці лікарів-стоматологів дитячих. *Медична освіта*. 2018. № 1. С. 16–18.

5. Калиняк М. М., Мочалов Ю. О. Проблеми вдосконалення викладання дисципліни «Хірургічна стоматологія» для здобувачів вищої освіти на сучасному етапі розвитку української вищої школи. Дискусія. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 5 (11). С. 651–674.

6. Коленко Ю. Г., Ліновицька О. В., Малунова Г. Д. Комунікативна компетентність майбутніх лікарів-стоматологів як необхідна складова оптимізації системи надання стоматологічних послуг. *Сучасна стоматологія*. 2019. № 5. С. 110–112.

7. Кошкін О. Є. Досвід організації симуляційного навчання майбутніх стоматологів в українських реаліях. *Медична освіта*. 2023. № 1. С. 54–58.

8. Лісецька І. С., Шовкова Н. І., Ковалишин А. Ю., Хабчук В. С. Досвід використання цифрових технологій в освітньому процесі на кафедрі дитячої стоматології. *Актуальні проблеми сучасної медицини: Вісник Української медичної стоматологічної академії*. 2021. Т. 21. Вип. 3 (75). С. 251–254.

9. Оксисюк Ю. В., Атаманчук О. В., Рожко М. М. Досвід імітаційних методів викладання дитячої терапевтичної стоматології. *Вісник Українська медична стоматологічна академія*. 2021. Т. 19. Вип. 2 (66). С. 202–206.

10. Павленко Г. П., Шарлай Н. М., Коковська О. В. Ефективне формування медико-педагогічної компетентності майбутніх лікарів. *Вісник науки та освіти*. 2023. № 4 (10). С. 618–628.

11. Роман Л., Тимофійчук І. Комунікативні особливості медичного дискурсу. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал*. 2017. № 1 (13). С. 26–29.

12. Слухенська Р. В., Медвідь А. М., Первухіна С. М. Мисленнево-мовленнєвий компонент творчого саморозвитку майбутніх лікарів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. № 62. Т. 2. С. 186–190.

13. Устименко Ю. С. Особливості професійної взаємодії стоматологів. *Вісник дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. Педагогічні науки. 2016. № 1 (11). С. 365–372.

14. Цуркан М., Ільків М., Ільків А., Цуркан І. Комунікативні тактики спілкування лікаря з різними типами пацієнтів. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Спільний українсько-румунський науковий журнал*. 2022. № 1 (33). С. 102–105.